

กลวิธีการแสดงบทบาทกุมารในการแสดงละครนอกของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น The Performing Technique a Child in Lakorn-nok of Pongsak Bunlon.

นัฐพล กลึงกลางดอน¹ และปัทมาวดี ชานุสุวรรณ²

Nattaphol Klungklangdon¹ and Pattamawadee Chansuwan²

¹นิสิต ปริญญาโท หลักสูตรศิลปกรรมศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศิลปะการแสดง มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

²อาจารย์ สาขาวิชาศิลปะการแสดง คณะศิลปกรรมศาสตร์และวัฒนธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

¹Master Student of Fine Arts performing arts Mahasarakham University

²Lecturer from Performing Arts Faculty of Arts and Cultural Sciences Mahasarakham University

Corresponding Author Email: nattaphol.k@msu.ac.th

Received: 24 March 2023

Revised: 17 April 2023

Accepted: 20 April 2023

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1. เพื่อศึกษาประวัติและผลงานของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น นามสกุลปินอาวุโส สำนักการสังคีต กรมศิลปากร ในด้านการศึกษา กระบวนการได้รับการถ่ายทอด และบทบาทการแสดงสำคัญที่ได้รับ และ 2. กลวิธีการแสดงบทบาทกุมารในการแสดงละครนอกของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มีเครื่องมือการวิจัย คือ แบบสัมภาษณ์ และแบบสังเกต โดยมีกลุ่มเป้าหมายในการวิจัย คือ กลุ่มผู้รู้จำนวน 9 คน กลุ่มผู้ปฏิบัติจำนวน 1 คน และกลุ่มผู้ให้ข้อมูลทั่วไปจำนวน 20 คน ที่มาจากการเลือกแบบเจาะจง แล้วนำข้อมูลที่รวบรวมได้จากแบบสัมภาษณ์และเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องมาวิเคราะห์ในเชิงพรรณนาวิเคราะห์ ผลการวิจัยพบว่า 1) พงษ์ศักดิ์ บุญล้น เป็นนาฏศิลปินผู้มีความรู้และเชี่ยวชาญในการแสดงทั้งโขนและละคร โดยสั่งสมประสบการณ์ด้านการแสดงตั้งแต่การศึกษาในวิทยาลัยนาฏศิลปบุรี จนก้าวเข้าสู่การเป็นข้าราชการในตำแหน่งนาฏศิลปินซึ่งบทบาทต่าง ๆ ที่ได้ออกแสดงนั้นส่วนมากเป็นบทบาทพระน้อง และบทบาทกุมาร โดยได้รับโอกาสจากกรมศิลปากรทางนาฏศิลป์ไทย และ 2) กลวิธีการแสดงบทบาทกุมารในการแสดงละครนอกของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น ในบทบาทโกมินทร์ สินสมุทร และสุดสาคร ซึ่งได้รับการสืบทอดมาเป็นยุค โดยครูผู้ถ่ายทอดทำร้ายถึงบุคลิกและคุณสมบัติข้อต่าง ๆ ในตัวพงษ์ศักดิ์ บุญล้น ที่เป็นคนที่มีอารมณ์สนุกสนาน ช่างพูดช่างเจรจา และตลกขบขัน ตรงกับบุคลิกของตัวละครในบทบาทกุมาร ทั้ง 3 ตัวละคร จึงได้รับการถ่ายทอดการแสดงจากครูพี่ชรา บัวทอง และเก็บเกี่ยวกลวิธีการแสดงทั้งด้านกระบวนการทำร้าย บุคลิกตัวละคร บทบาทของตัวละคร การแสดงอารมณ์ ตลอดจนเทคนิคและลีลา ฝึกฝนและออกแสดงจนเกิดเป็นความเชี่ยวชาญ ได้รับการยอมรับจากนาฏศิลปินท่านอื่น ตลอดจนผู้ชมทั่วไป

คำสำคัญ: กลวิธี, กุมาร, ละครนอก

Abstract

This research consists purposes were 1. to explore the life and works of Pongsak Bunlon, a senior artist at the Office of Performing Arts in the Department of Fine Arts, with a focus on his educational contributions and significant roles in performances and 2. to investigate his method of portraying the “Kuman” character in Lakorn-nok's performances. is a qualitative research. There were research tools, namely interview and observation forms, with the target groups of 9 knowledgeable people, 1 practitioner group, and 20 general informants who were selected by purposive sampling. The data gathered from interview forms and related documents were analyzed in a descriptive way. The research uncovered that 1) Pongsak Bunlon is a skilled and knowledgeable

artist in both Khon and theatrical performances. He has gained experience in performance since his studies at Nattasilp College of Fine Arts in Lopburi, ultimately becoming a civil servant as an artist. His roles in various performances primarily involve younger brother characters and “Kuman” characters, which the Thai Fine Arts Department has given him opportunities to perform and 2) In terms of his portrayal of the “Kuman” character in Lakorn-nok's performances, such as Gomin, Sin Samut, and Sudsakhon, Pongsak Bunlon inherited and developed his performance through observation and imitation of the movements and personality traits of the character, which includes playfulness, chattiness, and humour, all of which align with the character of “Kuman” in all three roles, the performance was transmitted by teacher Pachara Buathong. Pongsak Bunlon has also collected techniques for performing in terms of dance movements, character personality, character roles, emotional expression, as well as technique and style. He practised and performed until becoming proficient and accepted by other artists as well as the general audience.

Keywords: Technique, Kuman, Lakorn-Nok

บทนำ

ละครนอกเป็นมหรสพที่นิยมแสดงเพื่อสร้างความสนุกสนาน ตลกขบขัน และสร้างความบันเทิงใจให้กับผู้ชม มีการดำเนินเรื่องอย่างรวดเร็ว กระบวนท่ารำไม่ประณีตพิถีพิถัน เน้นความคล่องแคล่วว่องไว ถ้อยคำการพูดในละครเป็นคำราชาศัพท์ และภาษาชาวบ้าน ขึ้นอยู่กับวรรณคดีหรือวรรณกรรมที่นำมาแสดง และสอดแทรกมุกตลกเข้าไป จึงเกิดความตลกขบขันแก่ผู้ชม เรื่องที่นิยมนำมาแสดงเป็นเรื่องราวจากนิทานชาดก หรือนิทานพื้นบ้าน ดังคำที่ หลวงวิจิตรวาทการ (2479, น.25) ได้กล่าวถึงความแตกต่างระหว่างละครนอกกับละครในไว้ในหนังสือนาฏศิลป์ ว่า “ภายหลังละครในกับละครนอกก็มีข้อผิดพลาดแตกต่างกันมาขึ้นทุกที กล่าวคือละครในเล่นแต่ 3 เรื่อง คือ รามเกียรติ์ อุนรุท และอิเหนา ถ้าจะแสดงเรื่องอื่นๆนอกจากนี้ แม้จะเป็นละครผู้หญิงของพระมหากษัตริย์แสดง ก็เรียกว่า ละครนอก ความแตกต่างกันในระหว่างละครในกับละครนอกยังมีอยู่อีก คือละครในถือศิลปะแห่งการรำเป็นสำคัญยิ่ง ส่วนเนื้อเรื่องนั้นไม่สำคัญ ในการแสดงคืนหนึ่งอาจจะได้เนื้อเรื่องนิดเดียว แต่เพลงรำและบทบาทต้องดีที่สุด ส่วนละครนอกถือว่าเพลงรำเป็นแต่อุปกรณ์ ส่วนเนื้อเรื่องเป็นสำคัญจำต้องแสดงเนื้อเรื่องให้ได้มากที่สุด นอกจากนี้ยังมีความแตกต่างกันในทางเทคนิคของการรำการบรรจเพลง”

ละครนอกแบบหลวง เป็นรูปแบบการผสมผสานระหว่างละครนอกกับละครใน โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงสร้างสรรค์ขึ้นหลังจากทรงปรับปรุงละครในจนเกิดความประณีตและได้กำหนดมาตรฐานสำหรับการแสดงละครในที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน และจากการที่ละครในนั้นแสดงเฉพาะเรื่องอิเหนา รามเกียรติ์ และอุนรุท เนื้อเรื่องที่นำมาแสดงจะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ เทพเจ้า และอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่เกินจริงสำหรับมนุษย์ทั่วไป ดังนั้นเรื่องที่ใช้สำหรับแสดงละครในจึงเหมาะเพียงสำหรับแต่ชาววังเท่านั้นที่สามารถรับอรรถรสได้ และเนื่องจากพระราชพิธีที่สำคัญต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นภายนอกพระราชนิเวศน์ จะต้องมีการแสดงสมโภชตามธรรมเนียมอยู่บ่อยครั้ง จึงอาจเป็นที่มาของการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงสร้างสรรค์ละครชนิดใหม่ขึ้น โดยพระองค์ได้ทรงเลือกเรื่องที่ใช้แสดงจากละครนอกของเดิมที่มีความสนุกสนานมาทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่และใช้ละครหลวงรุ่นเล็กแสดง (ไชยอนันต์ สันติพงษ์, 2558, น.294)

การแสดงละครนอกแต่ละเรื่องนอกจากจะต้องมีตัวละคร พระ นาง และยักษ์ ที่เป็นตัวสำคัญในการดำเนินเรื่องแล้ว ยังมีตัวละครอีกบุคคลหนึ่งที่น่าสนใจ มีความสำคัญ สร้างปมปัญหาต่าง ๆ ในเรื่อง และสร้างอรรถรสในการแสดง แม้กระทั่งเป็นผู้ที่คลี่คลายปัญหาในเรื่อง ซึ่งตัวละครนั้นมีบทบาทสำคัญในการดำเนินเรื่อง และสร้างความตลกขบขันกับผู้ชม คือ บทบาทกมุข มีทั้ง

ที่เป็นมนุษย์และไม่ใช่มนุษย์ ซึ่งปรากฏในการแสดงละครนอกหลายเรื่องเช่น โกมินทร์ ในวรรณกรรมเรื่องโกมินทร์ สินสมุทร และ สุดสาคร ในวรรณกรรมเรื่องพระอภัยมณี นารายณ์เฝ้าเบศร์ ในวรรณกรรมเรื่องไชยเชษฐา พระสังข์ ในวรรณกรรมเรื่องสังข์ทอง พลายเพชร และพลายบัว ในวรรณกรรมเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นต้น ซึ่งในแต่ละตัวละครจะมีบุคลิกลักษณะที่แตกต่างกันไปตามที่กวีได้ประพันธ์และสร้างสรรค์ไว้ในวรรณกรรม

กุมาร หรือเด็ก กวีผู้ประพันธ์วรรณกรรมได้สร้างสรรค์ตัวละครให้เป็นผู้ที่มีของวิเศษไว้ครอบครอง หรือมีอิทธิฤทธิ์ที่มากกว่ามนุษย์ธรรมดา มีลักษณะนิสัยชอบเที่ยวเล่น ชุกชวนตามประสาเด็ก ชอบการผจญภัย มีความกล้าหาญ และไม่หยาบ จึงทำให้เกิดเรื่องราวความขัดแย้งกับตัวละครอื่น ๆ เมื่อเป็นละครนอกกระบวนทำรำจึงมีลักษณะที่คล่องแคล่ว ว่องไว ดังที่ทรัพย์สกลิต ทิมสุกใส (2563, น.369) ได้กล่าวว่า “บทบาทและกระบวนทำรำจะแสดงถึงความคะนองฤทธิ์เดชของตนเองและการแสดงถึงอากัปกริยา ลักษณะนิสัยของเด็กออกมาในรูปแบบการแสดงละครนอกที่มีความคล่องแคล่ว ว่องไวในกระบวนทำรำเหมือนกิริยาแบบธรรมชาติของเด็ก แต่อยู่ในรูปแบบการแสดงละครรำ” เช่น เรื่องโกมินทร์ ในตอนที่โกมินทร์รบกับบุตรพญานาค ตัวละครบทบาทพระกุมารนี้มีบุคลิกความเป็นเด็กเมื่อโดนก่อกวนจากตัวละครอื่น ก็เกิดการต่อสู้และใช้ฤทธิ์เดชของตนในการกำจัดตัวละครอื่น และตามนิสัยของเด็กเมื่อเห็นสัตว์ก็อยากเข้าไปเล่นหรือจับมาครอบครองเป็นของตน เช่น ในเรื่องพระอภัยมณี ตอนสุดสาครจับม้านิลมังกร และตัวละครบทบาทพระกุมาร เมื่อโดนกล่าวหาทำร้ายจากฝั่งตรงข้าม หรือจากเพื่อน ก็จะคิดแค้นและอยากเอาชนะกับคนที่มาทรมานหมิ่น เช่น ตอนสินสมุทรพบศรีสุวรรณในเรื่องพระอภัยมณี

บทบาทกุมาร ถือได้ว่าเป็นบทบาทที่ได้รับความสำคัญในการแสดงละครนอกเป็นอย่างมาก ผู้ที่ได้รับบทบาทการแสดงนี้ต้องเป็นนักแสดงที่มากด้วยความรู้ความเข้าใจในบทบาท ความสามารถในการจดจำท่ารำ รูปร่างลักษณะที่เหมาะสม มีอากัปกริยาที่คล่องแคล่ว ว่องไว และมีความสามารถในการถ่ายทอดอารมณ์ในการแสดงได้ดี ซึ่งในปัจจุบันนาฏศิลปิน สำนักการสังคีต กรมศิลปากร มีหน้าที่จัดการแสดงด้านนาฏดุริยางคศิลป์ในงานพระราชพิธี รัฐพิธี และพิธีการต่าง ๆ ตามจารีตประเพณี และปัจจุบันมีหน้าที่จัดเก็บและถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านนาฏดุริยางคศิลป์ โดยการศึกษาค้นคว้า วิจัย และอนุรักษ์ ส่งเสริม สนับสนุน ให้บริการ และฝึกอบรมแก่หน่วยงานอื่นทั้งภาครัฐ และภาคเอกชนที่ดำเนินงานเกี่ยวกับศิลปวัฒนธรรม ด้านนาฏดุริยางคศิลป์ และดำเนินการเกี่ยวกับกิจการโรงละครแห่งชาติ สังกัดกรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม (กรมศิลปากร, 2565, ออนไลน์) และได้จัดให้มีการแสดงละครนอกมาโดยตลอดอย่างต่อเนื่องมีการคัดเลือกนาฏศิลปินที่มีความรู้ ความสามารถ เหมาะสมที่จะรับบทบาทกุมาร ซึ่งต้องเป็นผู้ที่ผ่านการเรียนและ มีความสามารถในการแสดงละครเป็นอย่างดี อีกทั้งยังต้องเป็นผู้ที่มีบุคลิกภาพร่างกายที่เหมาะสมกับตัวละครนั้นอีกด้วย จากที่กล่าวมาข้างต้นกรมศิลปากรมีนาฏศิลปินในสังกัดที่มีความรู้ ความสามารถ และมีกลวิธีการแสดงเฉพาะตัว เป็นที่ยอมรับในวงการนาฏศิลป์และผู้ชมทั่วไป ซึ่งพงษ์ศักดิ์ บุญล้น เป็นนาฏศิลปินที่แสดงบทบาทกุมารในการแสดง และได้รับความนิยมในปัจจุบัน

พงษ์ศักดิ์ บุญล้น ตำแหน่งนาฏศิลปินอาวุโส สำนักการสังคีต กรมศิลปากร ได้สั่งสมประสบการณ์ด้านการแสดงบทบาทกุมารในการแสดงละครนอก อาทิ เช่น โกมินทร์ สินสมุทร สุดสาคร นารายณ์เฝ้าเบศร์ เป็นต้น ซึ่งปัจจุบัน พงษ์ศักดิ์ บุญล้น ได้รับความนิยมนจากผู้ชมเป็นอย่างมาก ด้วยเทคนิคในการแสดง การแสดงอากัปกริยา การสวมบทบาทที่เข้าถึงบทบาทกุมารได้อย่างชัดเจน และความเป็นเอกลักษณ์ของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น การแสดงในบทบาทพระกุมารนี้ถือได้ว่าเป็นบทบาทที่มีกลิ่นเด็ดพรายขึ้นเชิงในการรำที่วัดความสามารถของผู้แสดง โดยผู้ที่สวมบทบาทกุมารต้องใช้กลวิธีในการแสดงให้มีบุคลิกลักษณะ อากัปกริยาของเด็กที่มีความคึกคะนองในฤทธิ์เดชของตน มีความคล่องแคล่วว่องไว

ดังนั้น ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษา บทบาทการแสดงของตัวละครกุมารที่โดดเด่น ผวนกเข้ากับความรู้ ความสามารถ และกลวิธีในการแสดงของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น ซึ่งได้สะสมภูมิร่ำในบทบาทกุมารนี้มาจากผู้เชี่ยวชาญทางด้านนาฏศิลป์ไทยหลายท่าน ปฏิบัติฝึกฝนจนกลายเป็นกลวิธีเฉพาะตนที่เป็นเอกลักษณ์ จนเป็นที่ยอมรับของผู้ชมและศิลปินที่ร่วมแสดงด้วยกัน ดังนั้นพงษ์ศักดิ์

บุญล้น จึงเป็นนาฏศิลป์ที่ทำให้บทบาทการนี้มีบทบาทในการแสดงละครนอก นอกจากนั้นยังเป็นการเพิ่มพูนองค์ความรู้ในการพัฒนาทักษะการแสดงละครนอก ในการยกระดับศาสตร์ทางศิลปะการแสดงต่อไป ตลอดจน เป็นแนวทางให้นาฏศิลป์รุ่นหลังได้ศึกษา และต่อยอดองค์ความรู้ นำไปสู่การ อนุรักษ์ เผยแพร่ สืบทอดและพัฒนาองค์ความรู้ด้านนาฏศิลป์ไทยให้คงอยู่สืบไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติและผลงานของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น นาฏศิลป์อาวุโส สำนักการสังคีต กรมศิลปากร ในด้านการศึกษาระบบการได้รับถ่ายทอด และบทบาทการแสดงสำคัญที่ได้รับ
2. เพื่อศึกษาวิธีการแสดงบทบาทการในการแสดงละครนอกของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น

วิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมีวิธีการดำเนินการวิจัย ดังนี้

1. **กลุ่มเป้าหมาย** ได้แก่ กลุ่มผู้รู้ (Key Informants) เป็นกลุ่มที่ให้ข้อมูลเชิงลึกเพื่อให้ได้ข้อมูลทางการแสดงในบทบาทการจำนวน 9 คน กลุ่มผู้ปฏิบัติ (Casual Informants) เป็นกลุ่มที่ให้ข้อมูลเชิงลึกในการปฏิบัติจำนวน 1 คน กลุ่มผู้ให้ข้อมูลทั่วไป (General Informants) คือ นักเรียน นิสิต นักศึกษา จำนวน 10 คน และประชาชนทั่วไปที่เคยรับชมการแสดงของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น จำนวน 10 คน รวมเป็นจำนวน 20 คน ที่มาจากการเลือกแบบเจาะจง
2. **เครื่องมือในการวิจัย** ได้แก่ 1) แบบสัมภาษณ์ชนิดมีโครงสร้าง จะใช้สัมภาษณ์กลุ่มผู้รู้ และกลุ่มผู้ปฏิบัติ 2) แบบสัมภาษณ์ชนิดที่ไม่มีโครงสร้าง จะใช้สัมภาษณ์กลุ่มผู้ให้ข้อมูลทั่วไป และ 3) แบบสังเกตชนิดมีส่วนร่วม ใช้ในการสังเกตและฝึกปฏิบัติท่ารำจากกลุ่มผู้ปฏิบัติ
3. **การเก็บรวบรวมข้อมูล** ได้แก่ รวบรวมข้อมูลที่ได้จากเอกสารที่เกี่ยวข้อง การสัมภาษณ์กลุ่มผู้รู้ กลุ่มผู้ปฏิบัติ และกลุ่มผู้ให้ข้อมูลทั่วไป ผู้วิจัยได้ใช้หลักการเก็บข้อมูลที่มีลักษณะสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัย และสามารถตอบคำถามของการวิจัยได้ตามที่กำหนดไว้ ซึ่งมีวิธีการเก็บข้อมูล คือ 1) การเก็บรวบรวมข้อมูลเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง 2) การเก็บข้อมูลภาคสนาม ผู้วิจัยได้ใช้วิธี สังเกต และสัมภาษณ์ และ 3) การสังเกตแบบมีส่วนร่วม ผู้วิจัยได้เข้าร่วมสังเกตและฝึกปฏิบัติท่ารำจากกลุ่มผู้ปฏิบัติ และ 4) ได้รวบรวมจากการสัมภาษณ์
4. **การวิเคราะห์ข้อมูล** ได้แก่ การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ โดยการนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึกกับกลุ่มเป้าหมาย และการรวบรวมข้อมูลเอกสารต่าง ๆ มาวิเคราะห์ในเชิงพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

ผลการวิจัย

การวิจัยเรื่องกลวิธีการแสดงบทบาทการในการแสดงละครนอกของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น ผู้วิจัยสามารถจำแนกผลการวิจัยได้ดังนี้

1. **ประวัติและผลงานของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น นาฏศิลป์อาวุโส สำนักการสังคีต กรมศิลปากร ในด้านการศึกษาระบบการได้รับถ่ายทอด และบทบาทการแสดงสำคัญที่ได้รับ**

ผลการวิจัยพบว่า พงษ์ศักดิ์ บุญล้น เริ่มเข้าศึกษาที่วิทยาลัยนาฏศิลป์ลพบุรี ในปี พ.ศ. 2535 ในระดับนาฏศิลป์ชั้นต้น จากนั้นก็ได้ศึกษาในวิทยาลัยนาฏศิลป์ลพบุรีเรื่อยมาจนจบระดับนาฏศิลป์ชั้นสูง ในปี พ.ศ.2542 ในสาขาโขมพระ จากนั้นจึงเข้ารับการการศึกษาที่สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ ในระดับปริญญาตรีในเวลาต่อมา ตลอดระยะเวลาการเรียนนาฏศิลป์ของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น ได้สั่งสมความรู้จากบรมครูด้านนาฏศิลป์ไทย จึงทำให้ได้รับโอกาสจากวิทยาลัยนาฏศิลป์ลพบุรี ในตำแหน่งครูสอนนาฏศิลป์ไทย (โขมพระ) เป็นระยะเวลา 1 ปี การศึกษา จากนั้นอาจารย์สุภาวดี โพธิ์เวชกุล หัวหน้าภาควิชานาฏศิลป์ไทย คณะศิลปนาฏดุริยางค์

สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ ได้เล็งเห็นความสามารถของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น จึงได้เข้าทำงานในตำแหน่งอาจารย์พิเศษ เป็นระยะเวลา ครึ่งภาคการศึกษา ต่อมาในปี พ.ศ.2548 แผนกนาฏศิลป์ สำนักการสังคีต กรมศิลปากร ได้เปิดสอบข้าราชการบรรจุในตำแหน่ง นาฏศิลป์ใน โขนพระ พงษ์ศักดิ์ บุญล้น จึงได้ทำการปรึกษาอาจารย์ศุภชัย จันทร์สุวรรณ เนื่องจากความมุ่งมั่นอยากเป็นข้าราชการ จึงสมัครสอบ และผลการสอบเป็นที่น่าชื่นชมยินดี เนื่องจากได้ลำดับที่ 1 ในเอกโขนพระ เมื่อได้เข้ามาปฏิบัติงานในตำแหน่งนาฏศิลป์ โขนพระ พงษ์ศักดิ์ บุญล้น จึงพัฒนาทั้งด้านการแสดง และด้านวิชาการ โดยเข้าศึกษาต่อในระดับปริญญาโท สาขานาฏศิลป์ไทย คณะศิลปนาฏดุริยางค์ สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์

ชีวิตในการทำงานระยะเวลา 17 ปี พงษ์ศักดิ์ บุญล้น ได้สั่งสมประสบการณ์จากการออกแสดงทั้งการแสดงโขน ละคร และการแสดงประเภทอื่น ๆ ทั้งในและต่างประเทศ ด้วยบุคลิกและอุปนิสัยส่วนตัวที่เป็นกันเอง พุดคุยสนุก เฮฮา ทำให้สามารถเข้าถึงได้ง่าย อีกทั้งยังสามารถเข้าถึงบทบาทของตัวละครและสามารถถ่ายทอดออกสู่สายตาสาธารณชนได้อย่างชัดเจน ทำให้ปัจจุบันได้รับความนิยมนอกจากผู้ชมการแสดงของสำนักการสังคีต กรมศิลปากร

รูปภาพที่ 1 พงษ์ศักดิ์ บุญล้น (ที่มา: พงษ์ศักดิ์ บุญล้น, 2566)

กระบวนการที่ได้รับการถ่ายทอดกระบวนการทำรำจากครูในบทบาทต่าง ๆ ที่พงษ์ศักดิ์ บุญล้น ได้รับนั้นล้วนแตกต่างกันออกไป ซึ่งเมื่อได้รับการคัดเลือกและไว้วางใจจากครูผู้ฝึกสอนให้รับบทบาทในการแสดงโขนหรือละครรำในการแสดงประเภทต่าง ๆ นั้น ก็สามารถถ่ายทอดกระบวนการทำรำที่เป็นแบบแผน ถ่ายทอดอารมณ์ และถ่ายทอดความรู้สึกของตัวละครออกมาได้เป็นอย่างดีทำให้ผู้ชมได้รับอารมณ์ในการแสดงเมื่อได้รับชม

พงษ์ศักดิ์ บุญล้น เป็นนาฏศิลป์ที่มีความสามารถทางด้านนาฏศิลป์ไทย มีผลงานการแสดงทั้งในประเทศและต่างประเทศ ซึ่งได้สั่งสมประสบการณ์การเป็นศิลปินตั้งแต่ พ.ศ. 2548 โดยได้ออกแสดงทั้งโขน และละครรำประเภทต่าง ๆ ซึ่งได้รับการถ่ายทอดทำรำ คู่มือ ฝึกฝน จากบรมครูนาฏศิลป์ไทยทั้งโขนและละคร ตลอดระยะเวลาที่ปฏิบัติหน้าที่นาฏศิลป์ ณ สำนักการสังคีต ซึ่งแบ่งบทบาทการแสดงตามประเภทของการแสดง ได้แก่ โขน ละครนอก ละครใน ละครพันทาง ละครเสภา และการแสดงประเภทอื่น ๆ

2. กลวิธีการแสดงบทบาทกฤตในการแสดงละครนอกของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น

ผลการวิจัยพบว่า บทบาทกฤตเป็นบทบาทที่ถือได้ว่าเป็นตัวเอกในการแสดงละครนอกในแต่ละเรื่อง ซึ่งมีบุคลิกลักษณะที่โดดเด่นและอารมณ์ของเด็กที่ยังไม่บรรลุนิติภาวะ ซึ่งแสดงออกได้ตามบทละครที่บรรยายถึงสถานการณ์ในเรื่อง ซึ่งพงษ์ศักดิ์ บุญล้น ได้ฝึกฝนกระบวนการทำรำและการแสดงอารมณ์ในบทบาทกฤตทั้ง 3 ตัว ได้แก่ โกมินทร์ สีนสมุทร และสุดสาคร จาก คุณครู พัชรา บัวทอง ซึ่งได้เก็บเกี่ยวกลวิธี เทคนิค และประสบการณ์จากการที่ได้มีโอกาสแสดงจริงบนเวทีจนเกิดความชำนาญ และนำข้อบกพร่องหรือข้อผิดพลาดจากการแสดงเหล่านั้นนำมาปรับปรุงแก้ไข เพื่อพัฒนาในการออกแสดงในครั้งต่อไปจะได้มีความ

สมบูรณ์แบบ และเกิดสุนทรีเยต่อผู้ชมการแสดงยิ่งขึ้นไป จากประสบการณ์ที่ผ่านมาทำให้มีความเข้าใจบทบาทของตัวละครแต่ละตัวและกลวิธีการร่ำรวมไปถึงการแสดงอารมณ์ จนสามารถแสดงลีลาท่าร่ำตามบทบาทที่แสดง และเห็นความแตกต่างในบทบาทต่าง ๆ ได้อย่างดี

รูปภาพที่ 2 พงษ์ศักดิ์ บุญล้น ในบทบาทโกมินทร์ ลินสมุทร และสุดสาคร (ที่มา: พงษ์ศักดิ์ บุญล้น, 2566)

สรุปผลการวิจัย

การวิจัยเรื่องกลวิธีการแสดงบทบาทกฤตในการแสดงละครนอกของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น ผู้วิจัยสามารถสรุปผลการศึกษาวิจัยตามวัตถุประสงค์ได้ ดังนี้

1. เพื่อศึกษาประวัติและผลงานของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น นามศิลปินอาวุโส สำนักการสังคีต กรมศิลปากร ในด้านการศึกษา กระบวนการได้รับถ่ายทอด และบทบาทการแสดงสำคัญที่ได้รับ พบว่า พงษ์ศักดิ์ บุญล้น เป็นนาฏศิลปินที่มีผลงานโดดเด่นในบทบาทต่างๆ เช่น บทบาทกฤต บทบาทพระน้อง บทบาทพระเอก ซึ่งในแต่ละบทบาทนั้นได้รับการถ่ายทอดจากบรมครูด้านนาฏศิลป์ไทยหลายท่าน ซึ่งสั่งสมภูมิรู้ ภูมิร่ำ ตั้งแต่วิทยาลัยนาฏศิลปบุรี สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ และสำนักการสังคีต กรมศิลปากร ตามลำดับ ซึ่งได้เก็บเกี่ยวประสบการณ์จากการออกแสดงในบทบาทตัวเอง และตัวรอง ซึ่งมีความหลากหลายในบทบาททั้งพระเอก ตัวโกง ตลอดจนตัวประกอบที่ไม่ค่อยมีบทบาทในการแสดง ทำให้พงษ์ศักดิ์ บุญล้น ได้รับความนิยมนจากผู้ชมการแสดง

2. เพื่อศึกษาวิธีการแสดงบทบาทกฤตในการแสดงละครนอกของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น พบว่า กลวิธีการแสดงบทบาทกฤตทั้ง 3 ตัว ของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น ประกอบด้วย โกมินทร์ ลินสมุทร และสุดสาคร ซึ่งเป็นตัวละครที่เป็นเด็ก ผู้แสดงต้องสวมบทบาทและแสดงอารมณ์ความเป็นเด็กออกมาได้อย่างสมจริง ซึ่งพงษ์ศักดิ์ บุญล้น สามารถสวมบทบาทกฤตทั้งสามตัวนี้ออกมาได้อย่างสมจริง ด้วยบุคลิก ลักษณะนิสัย ของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น ที่มีความสนุกสนาน เฮฮา คุยสนุก จึงสามารถแสดงออกมาได้อย่างสมจริง โดยกระบวนการในแต่ละบทบาทเป็นการร่ำตีบทตามคำร้อง และแสดงอารมณ์ตามบทการแสดง ตลอดจนลีลาในการแสดงที่สอดแทรกเข้ากับกิริยาของความเป็นเด็ก และการหยอกล้อกับผู้ชม ทำให้บทบาทกฤตที่พงษ์ศักดิ์ บุญล้น ได้รับความนิยมนจากเพื่อนนาฏศิลปินและผู้ชมการแสดงของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น

การอภิปรายผล

การวิจัยเรื่องกลวิธีการแสดงบทบาทกฤตในการแสดงละครนอกของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น ผู้วิจัยสามารถอภิปรายผลการวิจัยได้ดังนี้

1. ประวัติและผลงานของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น นามสกุลปิ่นอาวโส สำนักการสังคีต กรมศิลปากร ในด้านการศึกษา กระบวนการได้รับถ่ายทอด และบทบาทการแสดงสำคัญที่ได้รับ พบว่า จากการศึกษาประวัติและผลงานในด้านต่าง ๆ ของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น จะเห็นได้ว่าเป็นเส้นทางที่เป็นนาฏศิลปินของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น ได้ถูกส่งมอบประสบการณ์จากการเรียนตั้งแต่ในรั้ววิทยาลัยนาฏศิลปบุรี สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ จนเข้าสู่การรับราชการในตำแหน่งนาฏศิลปินของสำนักการสังคีต กรมศิลปากร ซึ่งเป็นความใฝ่ฝันสูงสุดของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น โดยมีบรมครูทางด้านนาฏศิลป์ไทยที่คอยให้ความรู้และการดูแลอย่างใกล้ชิด ด้วยการฝึกพื้นฐานในการเรียนจนตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงระดับปริญญาตรี โดยสามารถจดจำท่ารำ เก็บความรู้ และกลเม็ดจากบรมครูแต่ละท่านที่สั่งสอนได้อย่างแม่นยำและชัดเจน สอดคล้องกับ พูนพิสมัย ดิษฐกุล (อ้างในพิมพ์ดีด จันทรโกศล, 2557, น.20) กล่าวถึงการถ่ายทอดนาฏศิลป์จะให้ได้ผลดี ต้องขึ้นอยู่กับความสนใจ ความสมัครใจของผู้เรียนและลักษณะเฉพาะบุคคล คือ เป็นมาโดยกำเนิด ภาษาไทยเรียกว่า พรสวรรค์ ภาษาฝรั่งเรียกว่า Bom - Artist พวกนี้ไม่ต้องฝึกหัด เป็นเอง ชอบเอง ทำให้เอง และอย่างยอดเยี่ยมด้วย ถ้ามีครูดีช่วยเสริมสร้าง แนะนำก็ยังเข้าชั้นอาจารย์ได้เลย ในส่วนหนึ่งที่พงษ์ศักดิ์ บุญล้น ประสบความสำเร็จในการเป็นนาฏศิลปินคือการใฝ่เรียนรู้ ขยัน มั่นฝึกซ้อม ตรงต่อเวลา และเอาใจใส่ในทุกหน้าที่บทบาทที่ได้แสดง จนทำให้ได้รับการยอมรับจากนาฏศิลปินด้วยกันและแฟนคลับที่ติดตามชมการแสดงของสำนักการสังคีต บทบาทสำคัญที่พงษ์ศักดิ์ บุญล้น ได้ออกแสดงนั้น ส่วนมากจะเป็นบทบาทพระน้อง บทบาทกฤต และบทบาทที่มีบทบาทหรือการต่อสู้ด้วยอาวุธต่าง ๆ อีกทั้งตัวละครที่สร้างความตกหล่นด้วยรูปร่าง บุคลิก และอุปนิสัยของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น เป็นคนที่ชอบสนุกสนาน อารมณ์ดี มีความเป็นกันเอง สามารถเข้ากับทุกคนได้ จึงทำให้พงษ์ศักดิ์ บุญล้น แสดงออกมาได้อย่างสมบทบาท ซึ่งบทบาทที่กล่าวมานั้นพงษ์ศักดิ์ บุญล้น ได้ส่งมอบประสบการณ์จากการออกแสดงจนเกิดความชำนาญจนพัฒนาเป็นกลวิธีการจำเพาะตนเอง

2. กลวิธีการแสดงบทบาทกฤตในการแสดงละครนอกของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น จากการศึกษาการแสดงบทบาทกฤตในการแสดงละครนอกของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น ที่ได้รับการสืบทอดมาเป็นยุค ซึ่งบรมครูผู้ถ่ายทอดท่ารำจะเล็งเห็นว่าเป็นนาฏศิลปินท่านใดที่มีความเหมาะสมในบทบาทใด โดยพงษ์ศักดิ์ บุญล้น เป็นผู้ได้รับการสืบทอดบทบาทโกมินทร์ สินสมุทร และสุดสาคร ซึ่งออกแสดงในปัจจุบัน ด้วยบุคลิกลักษณะของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น เป็นผู้ที่มีความสนุกสนาน ช่างพูดช่างเจรจา และตกหล่นขบขัน จึงทำให้บรมครูเห็นถึงในคุณสมบัติของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น ในด้านนี้ ซึ่งพงษ์ศักดิ์ บุญล้น (2565, สัมภาษณ์) ได้ให้สัมภาษณ์ว่า ตนเองมีความสุขในการแสดงโดยเฉพาะบทบาทกฤต เพราะรู้สึกได้ถึงความเป็นอิสระในการแสดง ซึ่งสามารถแสดงออกได้อย่างเต็มที่ ทั้งการสอดแทรกมุขตลก และการเล่นกับผู้ชม โดยได้รับการถ่ายทอดบทบาทกฤตจากคุณครูพัชรา บัวทอง โดยตรง ซึ่งได้เก็บเกี่ยวกลวิธีการในการแสดงทั้งด้านกระบวนท่ารำ บุคลิกตัวละคร บทบาทของตัวละคร การแสดงอารมณ์ และเทคนิคหรือลีลา ตลอดจนองค์ประกอบการแสดงอื่น ๆ ได้ส่งมอบประสบการณ์จากการที่ได้มีโอกาสแสดงจริงบนเวทีจนเกิดความชำนาญ และนำข้อบกพร่องหรือข้อผิดพลาดจากการแสดงเหล่านั้น นำมาปรับปรุงแก้ไข เพื่อพัฒนาการออกแสดงครั้งต่อไปจะได้มีความสมบูรณ์แบบ และเกิดสุนทรีระในการแสดงมากยิ่งขึ้น โดยการแสดงในบทบาทกฤตนี้ เป็นบทบาทที่มีอารมณ์ในความเป็นเด็กหรือกุมารอย่างชัดเจน ซึ่งประกอบด้วย อารมณ์ที่ฉุนเฉียว อากัปกิริยาที่ซุกซน ลักษณะกระบวนท่ารำที่โลดโผนและกระชักรวดเร็ว ซึ่งพงษ์ศักดิ์ บุญล้น แสดงออกมาได้อย่างสมบทบาทซึ่ง ต้องอาศัยการทำความเข้าใจกับภูมิหลังของตัวละคร อารมณ์ รวมไปถึงการท่องจำบท สอดคล้องกับธีรเดช กลิ่นจันทร์ (2559, น.229) ที่อธิบายการสวมบทบาทไว้ว่า “เกิดจากการตีความบทประกอบการแสดงผ่านการฝึกฝนท่ารำประกอบอารมณ์ที่สอดคล้องสัมพันธ์กับเพลงขับร้องและบรรเลง เพื่อสวมวิญญาณที่ถ่ายทอดออกมาด้วยหัวใจของพระเอกละครร่วมกับนักแสดงอื่น ๆ อย่างมีสมาธิกับบทบาท การแสดงอารมณ์นั้นคงกับความรู้สึกของตัวละครชนิดที่เรียกว่า

“ตีบทแตก” หรือ “In” กับบท โดย สามารถแยกความรู้สึกปกติออกจากความรู้สึกของตัวละครได้คือควบคุมอารมณ์และไม่หลงระเหิงอยู่ในบทที่ได้รับตลอด” ซึ่งนาฏศิลป์ต้องทำการบ้านตัวต่อตัวกับคุณครูผู้ถ่ายทอด ซึ่งคุณครูผู้ถ่ายทอดจะให้กระบวนท่ารำและอธิบายอารมณ์ในการแสดงให้ฟัง จากนั้นการแสดงลีลาเป็นหน้าที่ของนาฏศิลป์ที่จะต้องฝึกฝนและปรังแต่ง เพื่อให้ผู้ชมเกิดความประทับใจต่อผู้ชม สอดคล้องกับอุษา สบฤกษ์ (2536, น.31) กล่าวว่า การสอนนาฏศิลป์มีวิธีการสอนที่ได้รับแบบอย่างสืบต่อกันมา คือ 1) ใช้วิธีการสอนโดยการให้ปฏิบัติเลียนแบบครูเป็นหลัก ครูทำให้ดูเป็นตัวอย่าง ผู้เรียนจะต้องอาศัยการสังเกตและใช้ความจำในขณะที่ปฏิบัติตามอย่างครู แล้วใช้เทคนิคของการกระทำซ้ำบ่อย ๆ จนจดจำขึ้นใจและสามารถปฏิบัติเองได้ 2) อธิบายท่ารำขณะที่ปฏิบัติ โดยครูจะต้องบอกท่ารำล่วงหน้าก่อนที่จะถึงจังหวะเพลง และ 3) ที่เรียกว่ากิริยาของการทำทำนนาฏศิลป์ไปด้วย นอกจากนี้ในขณะที่สอนครูผู้สอน จะต้องจัดทำท่ารำของผู้เรียนให้ทำทำได้อย่างถูกต้องสวยงามตรงตามความต้องการของครูอีกด้วย

กลวิธีในการแสดงบทบาทตัวละครในการแสดงประเภทต่าง ๆ นั้น สิ่งที่สำคัญและเป็นตัวกำหนดความ “สมจริง” ที่จะให้คนดู “เชื่อ” ว่าผู้แสดงเป็นตัวละครนั้นจริง ๆ ก็คือ “พลัง” ที่จะสื่อสารกับคนดูอย่างที่เราเรียกว่า “ตีบทแตก” พลังในการแสดงจะเป็นเครื่องกำหนดการเคลื่อนไหวของร่างกาย อารมณ์ภายในที่บ่งบอกถึงสถานะและบทบาทตัวละคร พงษ์ศักดิ์ บุญล้น เป็นศิลปินที่เก็บประสบการณ์การใช้พลังในการแสดงโฆษณาอย่างดี จึงสามารถนำหลักการใช้พลังในการแสดงมาประยุกต์ใช้ในการแสดงละครได้อย่างสมจริงและเป็นธรรมชาติ

ด้านความรู้พบว่าบุคลิกภาพเป็นปัจจัยสำคัญที่จะสนับสนุนให้ผู้แสดงสวม “บทบาท” ต่าง ๆ ในการแสดงได้อย่างสมจริง การแสดงใด ๆ ที่ผู้แสดงมีบุคลิกภาพใกล้เคียงกับตัวละคร ย่อมทำให้การแสดงสมจริงและสามารถแสดงได้อย่างสมบทบาท การคัดเลือกนักแสดงที่เรียกว่า “Type Casting” หรือการเลือกตามแบบ จึงเป็นสิ่งสำคัญที่ผู้กำกับการแสดงหรือผู้ถ่ายทอดบทบาทยึดถือและปฏิบัติในการคัดเลือกและมอบบทให้นักแสดง

ข้อเสนอแนะการวิจัย

1. ข้อเสนอแนะในการนำไปใช้

บทบาทกุมาร เป็นบทบาทที่มีความสำคัญในการแสดงละครนอกเป็นอย่างมาก ซึ่งเป็นส่วนในการขับเคลื่อนการแสดงละครนอกให้ได้รับความนิยม นอกจากนั้นยังเป็นแรงบันดาลใจให้กับนาฏศิลป์รุ่นใหม่ และยังเป็นการยกระดับบทบาทกุมารในการแสดงละครนอกในวงการนาฏศิลป์ต่อไป

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 นอกจากการศึกษากลวิธีการแสดงบทบาทกุมารของพงษ์ศักดิ์ บุญล้น แล้วควรศึกษาหลักการตีบทของ พงษ์ศักดิ์ บุญล้น และกลวิธีการแสดงตัวละครประเภทอื่นๆ ทั้งการแสดงโขนและการแสดงละครรำ เพื่อให้องค์ความรู้ทางด้านศิลปะการแสดงเพิ่มมากขึ้น

2.2 บทบาทกุมาร เป็นตัวละครที่มีความสำคัญในการสร้างปมปัญหาหรือคลี่คลายปมปัญหาในเรื่อง ซึ่งยังมีตัวละครอีกมากมายที่มีบทบาทที่โดดเด่น เช่น พระสังข์ ในเรื่องสังข์ทอง เป็นต้น ถือได้ว่าเป็นตัวละครที่มีบทบาทโดดเด่นในการดำเนินเรื่อง

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยความอนุเคราะห์อย่างยิ่งจากบุคคลหลายท่านที่ได้ให้ความรู้ทางวิชาการ ให้คำปรึกษาตลอดจนข้อเสนอแนะในการพัฒนาวิทยานิพนธ์ อันได้แก่ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุชนันติ แวงวรรณ ประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ รองศาสตราจารย์ ดร.อุรารมย์ จันทมาลา อาจารย์ ดร.ธัญลักษณ์ มูลสุวรรณ กรรมการสอบวิทยานิพนธ์ รองศาสตราจารย์ ดร.ปัทมาวดี ชาญสุวรรณ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก ผู้ที่เป็นแรงผลักดันให้กับผู้วิจัย และอาจารย์พงษ์ศักดิ์

บุญล้น นาฏศิลป์อาวุโส สำนักการสังคีต กรมศิลปากร ที่กรุณาให้ข้อมูลตลอดจนเทคนิคกลวิธีต่าง ๆ ในการทำวิทยานิพนธ์ในครั้งนี้

เอกสารอ้างอิง

กรมศิลปากร. (ม.ป.พ.). *ภารกิจหลักกรมศิลปากร*. สืบค้นเมื่อ 6 สิงหาคม 2565, จาก

<https://www.finearts.go.th/performing/categorie/history>

ไชยอนันต์ สันติพงษ์. (2558). *แก้วหน้าม้า: ละครนอกแบบหลวง. ในสรณัฐ ไตรรงค์, รัตนพล ชื่นคำ นาฏยวรรณคดี สโมสร, (293-302).* กรุงเทพมหานคร: สายรุ้งกิจโรงพิมพ์

ทรัพย์สถิต ทิมสุกใส. (2563). กลวิธีการแสดงบทบาทโกมินทร์ ของกรมศิลปากร. *วารสารวิชาการ มหาวิทยาลัยราชภัฏ พระนคร, 11(1), 369.*

ธีรเดช กลิ่นจันทร์. (2559). *หลักการตีบทตัวพระเอกละครรำ*. (วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต). มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

พิมพ์ดี จันทรโกศล. (2557). *กระบวนการถ่ายทอดนาฏศิลป์ไทยในโรงเรียนมัธยมศึกษาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ*. (วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต). ชลบุรี: มหาวิทยาลัยบูรพา.

หลวงวิจิตรวาทการ. (2479). *นาฏศิลป์*. พระนคร: กรมศิลปากร.

อุษา สบฤกษ์. (2536). *การศึกษาพฤติกรรมการสอนนาฏศิลป์ไทยในวิทยาลัยนาฏศิลป์*. (วิทยานิพนธ์ปริญญา การศึกษามหาบัณฑิต). กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

บุคลากรกรม

พงษ์ศักดิ์ บุญล้น (ผู้ให้สัมภาษณ์). นัฐพล กลิ่งกลางดอน (ผู้สัมภาษณ์). สถานที่ ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย กรุงเทพมหานคร. เมื่อวันที่ 24 ตุลาคม 2565.